

Олена ПАШУК,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії літератури
та зарубіжної літератури ВНУ імені Лесі Українки
ORCID ID 0000-0002-8722-3041;
Сергій РОМАНОВ,
доктор філологічних наук, професор кафедри теорії літератури
та зарубіжної літератури ВНУ імені Лесі Українки
ORCID ID 0000-0003-1404-4584

Жанрово-родова специфіка ліричного доробку Олени Пчілки

Розглянуто особливості творчого становлення Ольги Драгоманової (Олени Пчілки), яка змогла зреалізувати себе у різних культурних царинах – письменниця, громадська діячка, публіцистка, перекладачка, критик, етнограф, редактор і видавець. Щодо літератури, то вона змогла апробувати різні роди та жанри літератури, особливих висот сягнувши у ліро-епосі. Проте починала вона з поезії й писала вірші фактично впродовж усього життя.

Ключові слова: поезія, автограф, псевдонім, жанр, ліро-епос, силабо-тоніка.

Olena Pashuk, Serhii Romanov. Genre and Genus Specificity of Olena Pchilka's Lyrical Works.

The article examines the peculiarities of the creative development of Olga Dragomanova (Olena Pchilka), who was able to fully realize herself in various cultural spheres – writer, public figure, publicist, translator, critic, ethnographer, editor and publisher. As for literature, she tried out various types and genres of literature, reaching special heights in the lyro-epos. However, she started with poetry and wrote poems practically throughout her life.

Keywords: poetry, autograph, pseudonym, genre, lyro-epos, syllabo-tonic.

Вступ. Можливо, поетична спадщина Олени Пчілки не аж така вагома, як її прозовий та драматичний набуток. Та все ж починала вона з поезії й писала вірші фактично впродовж усього життя. Тож Петро Одарченко мав цілковиту рацію називати її «першою на Україні жінкою-поетесою, що залишила певний слід в історії української літератури» [4, с. 9]. І таки справді першою, бо жодна з сучасних їй українських поеток Наддніпрянщини на 1886 рік – рік виходу збірки «Думки-мережанки» – ще не мала власної поетичної книги. Але цей шлях до усвідомлення себе як авторки поетичних текстів, до пошуку свого місця на тогочасній літературній мапі був нелегким. І одразу слід сказати, що Олена Пчілка не змогла вповні зреалізувати свого поетичного хисту.

Спроби з'ясувати причини цього, а також дати начерк творчого шляху Олени Пчілки – лірика в основних її жанрово-тематичних проявах і складають мету пропонованої праці.

Виклад основного матеріалу. У Лесі Українки є поезія «Забута тінь», присвячена дружині Данте. Донька композитора М. Лисенка Галина пригадує історію появи цього вірша. Її мати в розмові з Лесею говорить про гірку долю жінки, «...що є дружиною генія, дружиною великої чи просто видатної людини (...) жінки, що зреклася власного ім'я і незалежності, зігнорувала свій талент і стала придатком свого чоловіка, загубленою тінню» [2, с. 225]. Наостанок дружина Лисенка, вочевидь, виходячи і зі свого біографічного досвіду, дає молодій письменниці досить цінне напучування: «Лесю, голубко, гордість наша, ви ж багато

можете зробити своїм крицевим словом! Спростуйте цю образу, скажіть своє слово в захист гордої жіночої душі, скажіть, що не тінь вона...» [2, с. 227]. Але ще раніше своє слово на захист гордої жіночої душі сказала таки Олена Пчілка. Чого лише варті героїні її поем, які не можуть стояти осторонь чужого болю, які борються за свободу своєї країни, яких обурює несправедливість і фальш суспільства, які відкрито відстоюють свою думку в чоловічому, нещадному до них світі.

Але розпочала Ольга Драгоманова свою творчу діяльність із перекладів – Гоголь, Сирокомля, Пушкін, Лермонтов. Та досить швидко спромоглася й на оригінальні твори. Першорядну роль тут відіграв батько, який і сам писав вірші, друкувався в столичній пресі, збирав і записував народні пісні, легенди, мав гарну бібліотеку. Тому й діти змалку були обізнані з найкращими зразками світової літератури. Тож не дивно, що вже у віці дев'яти років Ольга під власноруч переписаними віршами Лермонтова ставить свій підпис. Це був перший крок до самоусвідомлення авторки. І перший крок до примірювання різних ролей, профілів, ситуацій і творчих імен, що згодом спричинилося до численних містифікацій, літературної гри та біографічних трансформацій.

Примітно, що першими опублікованими поезіями стали «Гульча» та «Волинські спогади», що побачили світ в альманасі «Рада» 1883 року. Саме в «Раді» авторка дебютує під прибраним іменем Олена Пчілка. Знаменно, що ці твори присвячено волинському краю, до якого поетка завжди виявляла особливу прихильність. Бо ж, як згадувала в автобіографії, «Волинь повів на мене

ширим народним духом українським (котрого я навіть не сподівалась зустріти в краю зовсім невідомому і мавшому славу „ополяченого”)» [5, с. 464].

У 2-й пол. XIX ст. в українській літературі майже не чути жіночих голосів. У тогочасних часописах виходять поодинокі вірші нікому не відомих авторок, що здебільшого ховалися за псевдонімами або криптонімами. Ситуація дещо покращується з 1880-х рр. Так, 1885 р. виходить перша поетична збірка Уляни Кравченко «Prima vera», цього ж року дебютує в періодиці Дніпрова Чайка (Людмила Василевська), Кліментина Попович – 1887 р. в альманасі «Перший вінок». Тому заходи Олени Пчілки з підготовки до друку першої поетичної збірки зрозумілі, ба їх навіть можна трактувати як свого роду жіночий реванш. І вже 1886 р. в Києві вийшла збірка «Думки-мережанки». Вона об'єднала тексти, писані впродовж 1880–1886 рр. здебільшого в селі Колодяжному на Волині. Книгу складають чотири розділи: I. (без назви) – містив оригінальні вірші Олени Пчілки; II. Переспіви; III. Байки; IV. Жарти. Мабуть, авторка жадала якнайшвидше випустити під однією обкладинкою все вже написане, бо збірка за жанровим та тематичним наповненням вийшла неоднорідною, навіть строкатою. Олена Пчілка це відчувала, вдавшись до чогось на візі виправдання: «Так як „Думки-мережанки” писані у різні часи, під різними настроями душі, зміст книжки вийшов дуже перистий, тенденційні вірші, і біблійські теми (також взяті задля тенденції), і байки, і жарти, чиста лірика – все вкупі!» [5, с. 469].

Поява «Думок-мережанок» викликала в авторки побоювання не лише суто естетичного плану. Готуючи збірку до друку, вона звично для українського митця потерпала ще й через цензурні втручання, а тому навіть не сподівалася, що київська цензура її пропустить: «Отже вийшла мила несподіванка: цензура наша як раз була ласкавіша – і пропустила як раз і всі ці вірші (вичеркнула лиш властиві переклади, – псалми Давида, пісні Лермонтова, уривки з Шекспіра). – Отож збірник мій („Думки-мережанки”) уже друкується, – в Апрілі напевно вийде, (бо половину я вже й прокоректувала сама в Києві). Значить, мене тепер далеко менше обходить те, що вірші не побачили світ в Галичині. Якось воно тепер обійдеться!» [8, с. 225–230]. Звістка про те, що має вийти друком перша книга Олени Пчілки, швидко розійшлася в тодішніх читацьких колах.

Та вихід «Думок-мережанок» критика чомусь проігнорувала. І це, зрозуміло, неабияк засмутило Олену Пчілку: «Але ні про один розряд думок, взагалі ні одного слова про них я від критики не чула! Чи се випадковість, чи може мовчане „з ласки” (жаліючи автора, котрого, заговоривши, прийшлося би лаяти), не знаю…» [5, с. 469]. Найближче коло родичів і друзів-приятелів теж, супроти очікувань, відгукнулося досить прохолодно. Наприклад, близький товариш Микола Лисенко в листі до Михайла Комарова сухо, навіть якось роздратовано вказує: «Новини: вийшла книжка

„Думи-мережанки” Ол[ени] Пчілки. Гарненьке видання, але не зі згляду художнього: замість писати вірші, було б такий талановитий добродійці з її знанням мови писати, перекладати і творити задля дитського читання, бо наші батьки про все дбають-гадають, крім своїх власних дітей. Се й єсть справжня зрада» [3, с. 160].

Та найбільючим був відгук М. Драгоманова, який, варто пам'ятати, і до того невисоко ставив поетичну творчість сестри. Власне й вірші небоги, як і загалом нетенденційну суспільно не ангажовану белетристику, він оцінював вельми скептично. А все ж таких суворих присудів Олена Пчілка явно не заслуговувала: «Конечно, это не то что Сужена [драма авторки. – О. П.] (это просто позор!) но все же бесполезная трата времени. Три вещи (Пророк, Посмертна шана, да пожалуй Юдиф) могли бы еще появиться в журналах, – а остальное просто никуда не годится: вымучено – и темно; мелко, – не нужно. Непостижимо: где дается твой ум и вкус, когда ты берешься сама писать, а не ценить чужое написанное. И это смотрят „друзья”, – эти герои „посвят”. Неужели же, отказавшись от руководящих идей и предавшись заботам о мове для мовы они пошли назад даже сравнительно с Симеоном Полоцким? До такого „галичанства”, какое видно в твоих стихах да сочинениях поэтов „Нивы” никогда еще Украина не доходила. И такие упражнения идут вперед, – а Рідна мова, Лірники, Иллиада – лежат!» [1, с. 284].

Таку «специфічну» оцінку можна пояснити ще й тим, що обоє мали коли не протилежні, то суттєво відмінні погляди на розвиток української літератури. Брат тримався європейського вектора, натомість сестра переважно лишилась у народницькій стихії. Тому й переймалася долею тих невідомих українських поетів з народу, у яких, за її словами, промовляла сама душа. Публікуючи вірші невідомого поета В. Хижняка, редакторка часопису «Рідний край» протиставляє первісну школу української поезії, яка була ще «рідною сестрою етнографії, пісень народних», та поезію «штучну», яка вже існувала «в сусідній письменності руській (<...> Пушкіна, Лермонтова й інших» [9, с. 3–4].

Як лірик Олена Пчілка теж тяжіла до тієї «первісної школи», шукаючи натхнення у першу чергу в глибинах народної поезії, а не в зразках світового письменства. Тому саме поетів із народу – ті «живі душі» – так охоче публікує в часописі «Рідний край». І тут не лише «переспівці Шевченка» – серед них чимало й оригінальних авторів. Редакторка радить новим інтелігентним поетам повчитися в таких самоуків із селянської стихії. Навчатись насамперед народності, пісенності, природної глибини, бо ж не лише «...позичати кобзу, образи й штучні „бреньки” у Верленів, та здрібнілих російських поетів, отих „Белих”, „Чорних” і попелястих! Не завадило б часом і з народного джерела свого зачерпнути» [10, с. 10–11].

І хоча Олена Пчілка, як запевняла, не особливо цікавилася сторонньою думкою, все ж досить болісно зреагувала на ігнорування виходу її першої книги.

У листі до Ом. Огоновського з цього приводу читаємо: *«Кажуть однак (чула се з устної передачі), що і в Гал[ичині], і на Укр[аїні] ім'я моє дуже звісне. Може. У історії ж літерат[ури] Петрова про мене навіть не згадується». І внизу додає примітку: «Хочете – вірте, хочете – ні, але я скажу Вам, що я цьому дуже рада: не хочу я від сеї дубиноголобої свині, що всунула своє рило в нашу літературу, ні ганьби, ні ласки! Цур їй. Коли я виявила в „Зорі“ свій жаль, що (говорячи словами Шевченка) „ніхто й не гавкнув“ при виході такого у всякім разі замітного мого твору, як „Козачка Олена“ і „Думки-мережанки“, то мала на увазі найпаче Комарова; присяжний укр[аїнський] критик ані парі з уст не пустив...» [7].*

Можливо, і критичними відгуками зумовлено те, що більше Олена Пчілка поетичних книжок не випускала. Від 1886 р. її вірші час від часу друкували в часописах, збірниках та альманахах. Зокрема, в галицькому журналі «Зоря», де цензурні вимоги були не такими жорсткими.

Вірші Олени Пчілки з'являються в часописах до середини 1910-х рр. Умовно цей «поетичний» фінал можна означити роком смерті Лесі Українки. Ще дві поезії вийшли 1914 й одна 1915 р., а далі... тиша. Щоправда, тоді було написано ще кілька творів, але без оприлюднення. Деякі передруковано в «Газеті Гадяцького земства», яку письменниця редагувала з перервами впродовж 1917–1919 рр. Досі останніми датованими віршами Олени Пчілки вважали «Червоні корогви» (1918) та «До Зеленого Гаю» (1919), опубліковані вже після смерті авторки в 40-х рр. Вивчення архівної спадщини письменниці дозволяє зробити тут певні корективи. Отож найпізніша датована поезія на сьогодні – «Три вірша я знайшла в альбомі Вашім», написана 12 липня 1927 р.

До сьогодні ліричні твори Олени Пчілки більш-менш повно виходили тільки двічі – у виданнях 1971 і 1988 рр. Окрім віршів зі збірки «Думки-мережанки», згадані книги містили кілька неопублікованих поезій, байки, переспіви та переклади. Порівняно з попереднім, видання 1988 р. дещо доповнене, але має прикрі недогляди. Зокрема, у рубриці «З незібраних поезій» надруковано два вірші, які належать Володимирові Самійленку («Орел» та «Не вмере поезія»). Плутанину могла спричинити схожість назв, адже в Олени Пчілки є байка «Орел на визволі», яку, для прикладу, І. Франко скорочено називав «Орел». Ще два менш відомі вірші В. Самійленка в архіві Ольги Петрівни теж приписано їй, хоча друком під іменем авторки вони не виходили. Ідеться про поезії «Сон» та «Дума на смерть Трох[има] Зіньківського».

Велике значення для збереження оригінальної спадщини письменниці мав часопис «Рідний край», до видання якого вона була довгий час причетна. Щоб не зловживати своїм становищем, Олена Пчілка, ймовірно, і вдається до різних псевдонімів. Передовсім таке робила задля урізноманітнення автури часопису. Наприклад, у «Рідному краї» за лютий

1912 р. виступає одразу під трьома псевдонімами – О. Пчілка (вірш «Пам'ятник Шевченкові»), Кочубеївна (вірш «На Шевченковій могилі») та Колодяжинська (нарис «Подоріж до Чигирини»).

Щиро кажучи, самій Олені Пчілці не вдалося сягнути значних поетичних вершин. І справа тут не лише в особливостях її епохи чи, власне, епох. Зіграла свою роль різновекторність художніх зацікавлень, а ще безпосередня і повсякчасна ангажованість у громадсько-політичне життя країни. Доньці, дружині, матері шістьох дітей і водночас активній культурній діячці було непросто балансувати між цими важливими, але такими різними вимірами життя. Для поезії лишалося все менше часу. Тож «суголосно» до сходження великої зірки на видноколі української літератури – Лесі Українки – ліричний голос її матері поступово затихає.

Від початків творчого шляху Олена Пчілка не була аж надто високої думки про свій поетичний талант. Сумнівалася і в ідейній довершеності своїх віршів, і в належній версифікаторській майстерності. У листі до Ом. Огоновського з цього приводу уточнює: *«Про писання мої прозаїчні Ви ще не згадували, про вірші ж мої, либонь, Ви найнижшої думки, бо в одділі лірики згадали про мене між самими остатніми іменами; тим-то (аж до вашого листа) й не посилала Вам до сеї пори нічого, думаючи, що, може, то Вам здасться зайвим, або навіть якоюсь навісностею, чі у всякім разі запобіганем... Не хотіла, отже, стісняти Вашу думку й слово нічим» [7].*

Вочевидь у версифікаторстві Олена Пчілка не така ж управна, як донька, хоч і намагається скористати з усіх можливостей силабо-тоніки. Авторка випробовує свої сили і в опануванні такого складного своїми правилами та обмеженнями ліричного жанру, як сонет. У неї навіть є зразки канонічного італійського сонету на два катрени і два терцети («Остання квітка») та англійського, що складається з трьох чотиривіршів (на дві рими) й одного дистиха («Два сонети Олени Пчілки»).

Не забуваймо, що то був час, коли українська лірика переживала не найкращі часи. Особливо важко було вирватися з тісних тенет народно-пісенної традиції, а ще позбутися Шевченкового впливу. Тому рання творчість Олени Пчілки ще виразно позначена впливом фольклорної традиції: тут є і стилізації народних пісень, активне використання паралелізму, зменшувально-пестливої лексики, постійних епітетів тощо (пісня «На стріванні»).

Цікавими були й жанрові шукання, які провадилися у широкому діапазоні від мелодійних, простих за будовою пісень та колискових до вже згаданих строгих за змістово-формальними ознаками сонетів. Подекуди саме заголовки виступають додатковими жанровими ідентифікаторами («Сповідь», «Колісанка на хвилі (Баркаролла)», «Кобзарська дума – віку XX-го», «Думка»).

Особливої майстерності авторка сягає в ліро-епосі. Уже у своїх віршах вона тяжіла до сюжетності, епічної оповідності, фактурної промальовки героїв. Тому жанр поеми здавався особливо привабливим. Порівняно швидко

від народно-фольклорної тематики в «Русалці» авторка переходить до, сказати б, вищих культурних реєстрів: переосмислення відомих біблійних сюжетів («Юдіта», «Пророк», «Дебора») й освоєння національної історії («Козачка Олена», «Орлове гніздо»). І в цьому творчому русі ненастанно поглиблюється тематика, вдосконалюються віршувальна техніка, поетичний синтаксис тощо.

Апробовуючи різні роди, жанри, стилі, Олена Пчілка для кожного напрямку діяльності мала свої улюблені псевдоніми. Деякі з них розкривають місце проживання (Колодяжинська О.), інші є звичайними криптонімами (К-ч, Б-а, О. П., Оа Пка, Ол. П., П. О., Па О., Пч. О.), анаграмами (Анело) або ж вигаданими словформами та іменами (Гни-біда, Віщий Олег, Полтавенко, Ковалько). Ховаючись за вигаданими іменами, авторка уникала критики й цензурних та всяких інших переслідувань. А ще, цілком імовірно, бавилася, інтригуючи своїх читачів: «*Інші мої вірші*, – писала В. Лукичу, – *під псевдонімами просто Олена і Анело, оригінальні. Коли вподобаєте, прошу дуже зоставити-таки ці псевдоніми під ними, от так, мені того бажається. І коли часом будете що одповідать про них в „Зорі”, у „переписці Редакції”, то прошу теж удаватись не на моє стале ім'я, а на ці псевдоніми. Хочеться мені більше зацікавити наших молодих письменників і писателів, хай шукають проміж себе; се їх більше забавить; я ж при тім почую в очі, ніби лиш як читатель, безсторонній суд про нові поезійки...*» [6].

Із-поміж псевдонімів, якими письменниця підписувала ліричні тексти, найвідомішими та найбільш уживаними є Олена Пчілка, Княжна Кочубеївна й Анело. Деякі зі своїх прибраних імен авторка розкриває в автобіографії або в епістолярії. Це значно полегшило роботу дослідників, але, на жаль, не розв'язало її повністю. Адже чимало псевдонімів, які могли б належати Ользі Драгомановій-Косач, і досі не підтверджено. Книгознавець Олексій Дей у «Словнику українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.)» серед псевдонімів О. Драгоманової згадує також ім'я Олени Суботенкової, під яким вона вперше публікується в «Молодій Україні». На сторінках «Рідного краю» та «Молодої України» тоді публікують вірші і Олени Суботенкової, і Олени Суботенко. Тож цілком логічно

припустити, що за цими вигаданими іменами криється одна людина.

І тут, мабуть, варто до характеристик постаті Олени Пчілки додати ще одну – авантюриця, акторка. Вона успішно відігравала різні ролі, органічно почувалася в різних жанрах і царинах своєї діяльності. Потужній енергії цієї жінки було тісно в одному тілі, у межах одного імені, адже хотілося промовляти різними голосами, щоразу змінюючи теми, образи та інтонації. Тому так важко ідентифікувати її власний голос. Авторка грається зі своїм читачем, залишає загадки та пастки для дослідників, удається до містифікацій, починаючи вже від дати свого народження...

Висновки і перспективи подальших досліджень. Поетична спадщина Олени Пчілки налічує трохи більше ста віршів та шість поем. Здавалося б, не так вже й багато, зважаючи на тривалу присутність у літературному процесі. Але написані вони впродовж усього життя – з 1880-х аж до кінця 1920-х рр., тож за кожним текстом – своя історія, інший рівень досвіду та світовідчуття.

Олена Пчілка ніколи особливо не прагнула слави, розголосу, надмірної уваги. Але точно не хотіла була «забутою тінню»... Бо ж мала що сказати своєму народові. Ця жінка все життя поклала на те, щоб розвивати українську культуру – рухати її вперед, робити осередком, домом, зброєю для всіх українців. А в авангарді цього завжди стояло Слово – подекуди гостре, діткливе, деколи ніжне, полохливе, чуле. Слово, яке знає шлях і до зболеного, і до зовсім недосвідченого серця. Бо це і є непомилною ознакою таланту – говорити від себе, але різними голосами, промовляти до кожного окремо і водночас до цілого світу, невтомно трудитись, як та маленька бджола. Саме на це програмувала себе авторка, обираючи такий псевдонім.

Перспективними для подальшого наукового дослідження бачаться опції зіставних студій ліричного доробку Олени Пчілки та творчості поетів-сучасників, а також наступників авторки. Та передовсім є необхідність концептуалізації доробку письменниці в усій повноті її самовиявів – прозаїка, драматурга, перекладача, есеїста, літературного критика, театального оглядача, публіциста тощо.

Використані джерела

1. Драгоманов М. Лист О. Пчілці від 15.VI.1886. *Циганенко Ю.* З літературних взаємин М. Драгоманова в 80-х рр. XIX ст. (З неопублікованих листів до О. Пчілки). *Літературний архів*. Харків. 1930. Кн. III–VI. С. 270–285.
2. Лисенко Г. З давнини. *Спогади про Лесю Українку*. Т. II / авт. проекту та відп. ред. Т. Скрипка. Львів : Астролябія, 2021. С. 221–227.
3. Лисенко М. Лист до М. Комарова від 16.V.1886. *Листи*. Київ : Мистецтво, 1964. С. 159–160.
4. Одарченко П. Видатна діячка української культури кінця XIX – початку XX століття. *Народна творчість та етнографія*. 1999. № 2–3. С. 3–15.
5. Пчілка О. Біографічна замітка. *Леся Українка і сучасність* : зб. наук. пр. / упоряд. Н. Сташенко. Т. 5. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. С. 460–469.
6. Її ж. Лист В. Лукичу від 26.IX(8.X).1893. Відділ рукописів. Інститут літератури НАН України. Ф. 61. Од. зб. 822.
7. Її ж. Лист О. Огоновському від 13(25).II.1892. Центральний державний історичний архів у м. Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2385. Арк. 67–74; 77–78.
8. Її ж. Лист І. Франку від 25.III(6.IV).1886. Відділ рукописів. Інститут літератури НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1608. С. 225–230.
9. Її ж. Невідомий поет давнього часу. *Рідний край*. 1909. № 21. С. 3–4.
10. Її ж. Українські поети з народу. *Рідний край*. 1912. № 10. С. 10–11.